

"התחיה" – מאסף ספרותי בלאדינו לנשים ציוניות בסלונקי

שמואל רפאל

עם התרחבות העיסוק המחקרי בתנועה הציונית בקהילות יהודי ספרד והמזרח, הולך ומתברר בשנים האחרונות גיוון הפנים ושפע התחומים שהגדירו לעצמם היהודים הספרדים, בהעמידם את החזון הציוני בראש

מעייניהם. במאמרים ובחיבורים מדעיים נחשפים אפיקי הפעולה, ברובם מקוריים, שבהם פעלו יהודי ספרד והמזרח, אשר ביקשו לתת תנופה לפעילות הציונית בכל מאורם. במאמר רחב היקף, "אקדמות לציונות בנוסח יהודי ספרד והמזרח", בחן יצחק בצלאל את ההקשר הפוליטי והתרבותי שבתוכו החלה מקבלת תנופה העשייה הציונית בקהילות יהודי ספרד והמזרח.¹ בסקירתו, שהיא משום מסד להמשך דיון ענף בחקר הציונות במזרח, הציג המחבר את התחומים שבהם פעלו הציונים במזרח, כגון מודרניזציה בחינוך ובהשכלה, פרסום כתבי עת ופעילויות ספרותיות בשפה העברית, בשפות יהודיות ובשפות אירופה, ולבסוף חיזוק הקשר המסורתי עם ארץ ישראל. מקום נרחב למדי תופסת במאמר של בצלאל הסקירה על אודות פעילותם של כתבי העת פְּזוֹזִים של הגשמת הרעיון הציוני. לדבריו:

יותר מכל תחום ביצירה רוחנית ובתרבות, היו יהודי ספרד והמזרח פעילים בתחום כתבי העת. פעילות זאת היתה בשני אפיקים: האחד ככותבים בעיתונים, עבריים בעיקר, מרכזיים באירופה ובארץ ישראל... האפיק האחר הוא פועלם בהוצאת עיתונים משלהם כמו"לים וכעורכים. כתבי העת לא היו בהכרח ציוניים בתוכנם, אבל היה מספר ניכר של כתבי עת ציוניים: בצפון אפריקה ארבעים וחמישה...

* אני מבקש להודות לפרופ' נורית גוברין מאוניברסיטת תל־אביב, שהיתה הראשונה שלימדה אותי להכיר בחשיבותם של כתבי העת ככמות ספרותיות־רעיוניות, והעמידה לרשותי כלי מחקר לנושא זה.

בבולגריה (עד 1918) עשרים ושבעה... בסלונקי, בתורכיה, במצרים וכמובן בארץ ישראל, ומספר קטן יותר בתפוצות אחרות... הסקירות הביבליוגרפיות והמחקרים המעטים המפורטים בתחום זה מציינים שפע של תכנים ונושאים מעוררים עניין: עיתונים סוציאליסטים וקומוניסטיים, מאבקים קהילתיים, מחלוקת בענייני לשון, עיתונים מיוחדים שנאבקו נגד עלילות דם או נגד אנטישמיות... כתבי עת אלה גם העמידו ציבור של קוראים לספרות חולין, יצרו דעת קהל ועוררו הלכי מחשבה: לאומיים והיפוכם, דתיים וחילוניים, שמרניים וסוציאליסטים. הם עדות ומקור בעלי חשיבות לתהליכי התמורות ביהדות זו.²

גם במחקרה של אסתר בנבסה על אודות תהליכי התמערבותה של היהדות העות'מאנית בראשית המאה העשרים, הושם דגש על תפקיד העיתונות בשירות הרעיון הציוני. מדבריה עולה כי תכניות בתחום העיתונות בקהילות דוברי הלאדינו זכו גם לתמיכת העיתונות היהודית בארץ ישראל, שבה הודגשה החשיבות של הפצת המפעל הציוני בקרב הריכוזים היהודיים באימפריה העות'מאנית, באמצעות מיגוון של עיתונים. סכומי כסף גדולים גויסו כדי לקדם את ענף העיתונות היהודית ובמקביל הוקמו ועדים לענייני תרבות ועיתונות, דוגמת זה שפעל באיסטנבול. תפקיד הוועד היה לסייע בחלוקת הכספים לעיתונים קיימים באיסטנבול ובסלונקי, ולסייע בביסוסם של עיתונים חדשים. בהדרגה גדל מספר המתעניינים בעיתון הציוני, ומספר המנויים – שגדל בהתמדה – היווה קנה מידה להתעניינות הציבור ברעיון הציוני ובאימוץ העיתון כמסגרת ספרותית להפצת רעיונות הציונות. לדברי בנבסה, אט אט "השתלטה" הציונות על מספר ניכר של כתבי עת, ובייחוד על עיתונים עממיים קטנים, וזאת משום שעיתוני המחנה הציוני נקטו בדרך התעמולה העממית, ולשונם היתה פשוטה. הם קראו לתקן עוולות, וכל אירוע קהילתי – גם אירועים חסרי חשיבות – שימש הזדמנות להציג בפני הקוראים את הרעיונות המרכזיים של התנועה הציונית בסגנון דידקטי ותוך התבססות על דוגמאות מוחשיות.³

מאמר זה יבחן פרסום אחד מפרסומי הלאדינו של אגודת הנשים "התחיה", שראה אור בסלונקי בחודש שבט תר"ף (1920), וכותרתו: "התחיה – ריקוליו ליטיראריי גידיי אידיתאדו פור לה סוגיטה די דאמאס 'התחיה'", דהיינו "מאסף ספרותי-יהודי ערוך על ידי אגודת הנשים 'התחיה'". מדובר במאסף ספרותי-יהודי, שנתייחד בכך שנוספו בו אחדים מסממניו של כתב עת: מערכת, כותבים שונים, מאמרים על נושא מוגדר ומספור שוטף. על אף נדירותם של דפוסי לאדינו בימינו, נותרו מן הפרסום עותקים מרובים, באופן יחסי: לדוגמה, ב"ארכיון ספרות הלאדינו" שבמחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בראילן מצויים שישה עותקים מהגיליון.⁴ אפשר שהדבר מעיד על תפוצת "התחיה" ועל הציבור הרחב של המתעניינים בו כבמה ספרותית-אידאולוגית וכתנועה.

2 שם, עמ' 21-22.

3 בנבסה, עמ' 92.

4 סימוןם ח/ 176.

גיליון זה יעמוד במרכז העיון להלן, שכן הוא היה לגיליון המייצג של "התחיה", בזכות היותו הפרסום הבשל, המגובש והמוקד ביותר שפרסמה התנועה.

נשים – תמורות בזירה החינוכית והצבורית

הופעתו של "התחיה" בסלונקי סימנה את תחילתו של מפנה חשוב בעשייה הספרותית הפובליציסטית בעיר, שהרי "התחיה" היווה אמצעי מקורי וייחודי לראשיתה של כתיבת נשים בלאדינו. היצירה הדבורה, היינו היצירה שעברה במסורת שבעל פה, היתה במשך שנים נחלתן של נשים, ואילו העשייה הכתובה היתה נחלתם של הגברים⁵ – והנה עתה חלה תפנית בסכמת התפקידים הספרותיים שהיתה נהוגה במשך דורות בין המינים בספרות הלאדינו. לא בקלות החל משתנה מערך התפקידים הספרותיים שהיה שמור לנשים בספרות זו, ואלמלא שינויים דרמטיים במערך החברתי ובמדיניות ההשכלה לנשים בקהילות דוברות הלאדינו, ספק אם השינוי היה מתחולל אי פעם.

באילו שינויים מדובר? לדברי אהרן רודריג, אחד ההיבטים העיקריים של התחיה התרבותית של יהודי המזרח בעת החדשה היה השינוי העמוק במעמד האשה. הודות ללהט האידאולוגי של מורי כ"ח, השתוותה בהדרגה האשה לגבר, ולו בשל כך שמערך ההזדמנויות שלה לרכישת השכלה וחינוך נעשה זהה לזה של הגבר הספרדייהודי – וכדבריו:

מצב הכניעות שהוחזקו בו מרבית הנשים הללו היה לצנינים בעיני המורים, ובפרט בעיני הנשים שבהם, לפי שהן עצמן נמלטו מתנאי חיים מחניקים מעין אלה. לכן נחשבו בתי הספר לבנות כגורם מכריע בשיפור מעמדה של האישה היהודיה במזרח התיכון ובצפון אפריקה. לפיכך נחשב חינוך הילדות חיוני ביותר, בשל השפעתו הפוטנציאלית על הדורות הבאים. האישה כאם, היא שהעבירה לילדים את הערכים החשובים ביותר. כיוון שהשאיפה בכ"ח היתה להשפיע על דור העתיד, היה עליהם לדאוג לחינוך ולהעלאת רמת התרבות של המגזר הנשי באוכלוסייה היהודית.⁶

עם זאת, רק לעתים רחוקות פעלו המורים מעבר למוסכמות המקובלות. נערות עניות למדו מלאכות אחדות, כגון מלאכת התפירה, אך אלה נחשבו שוליות ביחס למטרה המרכזית, זו של חינוך הבנות להיות בסופו של דבר לאמהות טובות. שכן "האם המחנכת" המתורבתת היא שהיתה אמורה לשבור את מעגל הקסמים של ייצור תזוור ומתחדש של כל המידות המושחתות של המזרח, אשר הביאו ליצירת חברות "מנוונות".⁷

5 במרוצת דורות נחלקה ספרות הלאדינו ליצירה דבורה וליצירה כתובה – ראו רפאל, עמ' 46-48, שם נידונה הרומנסה כסוגה נשים בספרות הלאדינו; ראו גם אלכסנדררפריזר, עמ' 20-26.

6 רודריג, עמ' 87.

7 שם, עמ' 87-88.

יוסף עוזיאל, אחד מן הפעילים הציוניים בסלוניקי, כתב במאמרו "מוסדות החינוך בקהילת סלוניקי", כי בראשית המאה העשרים הובעה בסלוניקי דאגה באשר לחינוכן של הבנות היהודיות. למן 1887 פעל בסלוניקי בית ספר למלאכה לבנות, ואלו למדו בו את מלאכת התפירה והריקמה, וגם חשבון ושפות; בית ספר זה נתן מענה לבנות שבאו ממשפחות עניות. המוסד היה פרי יוזמתם של בוגרי כ"ח, והוכנס לחסותה של החברה כחלק מרשת החינוך שלה. במקביל פעלו בעיר בתי ספר נוספים שהבנות קיבלו בהם מענה חינוכי חלקי, אבל לא היה בבתי הספר האלה משום העמדת חינוך הבנות בראש סדר היום הציבורי-החינוכי בסלוניקי.⁸

למן 1920 ואילך עמדה שאלת החינוך היהודי בסלוניקי, ולא רק חינוך הבנות היהודיות, בראש סדר העדיפויות של הקהילה היהודית. בחודש מאי הקימה הקהילה היהודית בעיר גוף בשם "קומיסיון סופירייורה די אינסטרורקסיון קון לה מיסיון די אוקופארסי די טודאס לאס קואסיטיונים קי סי ראפורטאב'אן אה לה אוב'ירה די לה אינסטרורקסיון די לה פופולאסיון ג'ודיאה די נואיסטרה סיב'דאד", כלומר "ועדה עליונה לענייני הוראה במטרה לדון בכל השאלות הנוגעות לחינוך היהודי בעיר שלנו".⁹ הוועדה ערכה סקר מדויק של בתי הספר בעיר, ומצאה כי בעיר פעלו ארבעה בתי ספר קהילתיים, אך אף לא אחד הוקדש לחינוך בנות.

בשנת 1927 התפרסמו בסלוניקי ממצאיו של ד"ר וחשבון על אודות בתי הספר הקהילתיים של העיר שחיבר הפדגוג ז' קון.¹⁰ הדו"ח היה פועל יוצא של סקר מיוחד שנשא את הכותרת "לאס איסקולאס קומונאלאס די סאלוניקו לוקי איליאס סון לוקי דיבריאן סיר", כלומר "בתי הספר הקהילתיים של סלוניקי – מה שהם ומה שהיו צריכים להיות".¹¹ קון העלה את בעיית החינוך היהודי בסלוניקי, והדגיש את הפולמוס העקרוני על אודות נחיצותם של בתי ספר יהודיים בעיר – ואלו דבריו:

בית הספר – ואני מתכוון לבית הספר הקהילתי, במובן הפופולרי והמדויק של המילה – מצוי בעיצומו של פולמוס. מצד אחד זועקים המתבוללים כי אין צורך בבית ספר יהודי. לדעתם בית הספר היהודי הוא שטות, ארכאיזם, בזבוז כוחות ומשאבים, שאינו משיג דבר. ומה טובה תצמח מן העברית וההיסטוריה היהודית... מצד שני יש לנו קטגוריה אחרת – שבה נמצאים הנלהבים, אשר גורסים כי בבתי הספר שלנו אין די עברית, אין יהדות, אין לאומיות.¹²

8 עוזיאל, עמ' 76, שם גם הרחבה על אודות מוסדות החינוך של סלוניקי.

9 מסקנות הוועדה פורסמו בדו"ח קון. בעניין זה ראו: קון; רפאל, בתי ספר, עמ' 14.

10 לא עלה בידי לברר כיצד כתב קון את שמו בכתב לטיני, וזאת כיוון שדו"ח קון התפרסם בכתב רש"י. אני מודה לאינג' א"ח רוסו, יו"ר "המכון לחקר יהדות סאלוניקי" שהסביר לי שההגייה המדויקת היא Koun.

11 עותק מדו"ח זה שמור ב"ארכיון ספרות הלאדינו", המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, וסימונו ח/ 172.

12 קון, המבוא.

את דבריו אמר קון בהרצאה מיוחדת שנשא בסלונקי בשבת, 5 במרס 1927, בפני חברי אגודת "בני ברית".¹³ בלשון ציורית ופיוטית הוא תיאר את מצבם של בתי הספר היהודיים בסלונקי, שעמדו בעת ההיא בעת משבר קשה, וזאת כתוצאה משתי סיבות. הראשונה המעבר לתכניות לימודים בפיקוח הממשלה היוונית והשנייה משבר כלכלי וצמצום משאבים קשה. קון תיאר כיצד קיבלה תכנית הלימודים בשפה היוונית עדיפות על פני תכנית הלימודים בשפה העברית. הוא הדגיש כי בוגרים של בתי הספר היהודיים כבר החלו להתקבל למוסדות לחינוך גבוהה בסלונקי והדגיש עד כמה רבה מחויבותה של הממשלה היוונית לקהילה היהודית. קון הטיף לקידמה ולחיידוש ובעיקר דיבר בשבח הגידול במספר הלומדים בבתי הספר. הוא קרא לנייעור מערכת החינוך מן המודלים ומן המתודות המיושנות שבהן השתמשה, וזאת אגב ביצוע רפורמה בתכניות הלימוד, בסגל ההוראה, בספרי הלימוד ובעזרי ההוראה שעמדו לרשות התלמידים והמורים. הגם שלא כיוון דבריו במישרין לשאלת חינוך הבנות היהודיות ניתן להסיק מדבריו, כי הגידול הניכר במספר הלומדים היה פועל יוצא משילובן של בנות במערך החינוך וההשכלה היהודית בעיר. כיוון שמדבריו ניכרת ההתלהבות מרוח הרפורמה החינוכית יש מקום להניח כי בוודאי צידד בשילובן האינטנסיבי של בנות במוסדות החינוך היהודי בעיר. התנועה הציונית בעיר, שלא היתה קשורה במישרין למוסדות החינוך היהודי בסלונקי אלא פעלה בערוצים עצמאיים, ראתה בחינוך הבנות היהודיות משום אמצעי ומטרה בעת ובעונה אחת. עם התגברות הפעילות בתנועות הציוניות, ובעיקר באלו שיועדו לנערות יהודיות, הסתמן גם השינוי המיוחל במעמדן החינוכי של בנות סלונקי היהודיות. עדות לזיקה שבין הרעיון הציוני לרעיון של חינוך הבנות ניתן למצוא בדברים שפירסם הרב רפאל חיים חביב, רבה של סלונקי בראשית שנות השלושים. לדברי הרב, חינוך הבנות צריך לעניין את הקהילה כמו שחינוך הבנים מעניין אותה, ואולי אף יותר, וזאת לאור התרחשויות שליליות בתחום המוסר היהודי, שהביאו להידרדרותן של בנות ולסטייתן מדרך הישר. הוא קרא לכל האגודות הלאומיות בעיר (שהיו מרובות) למסד בכל רחבי העיר אגודות של בנות, כדי להדריכין בדרך הישרה והצנועה וכדי לטעת בהן חינוך לאומי.¹⁴ הרב רפאל חיים חביב היה ציוני נלהב, ואף חיבר שירה עברית וחרזו חרוזים בשבח המעשה הציוני. הוא שאף לקשר בין העשייה הדתית לבין העשייה הציונית, ובהחלט ניתן לומר, כי הוא ראה זיקה עקרונית בין סדר היום שלו כאיש דת לבין מחויבותו כיהודי לרעיון הציוני. הוא ראה ברעיון הציוני מכשיר מצוין להטפה דתית שיסייע, גם אם בעקיפין, לחינוכן מחדש של הבנות היהודיות.

עם הפעלתן של אגודות ציוניות בעיר, באה התפנית גם במעמד הנשים, עד כי אלה השכילו להעמיד אגודות ציוניות לנשים, כגון "צופות הכוח", "בנות מוריה", "גדוד הבנות של בני מזרחי – אחי טרומפלדור", "התחיה", ואחרות נוספות. בסלונקי פעלו מספר אגודות נשים גם למטרות אחרות: אגודת "קלרה הירש" (עזרה לנזקקים), "אגודה יהודית

13 המידע מעמוד השער של דו"ח קון – ראו קון, השער.

14 חביב, עמ' 81.

לעזרה בחורף" (שסיפקה בגדים חמים לנצרכים בחורף), "דבורה" (עזרה לחולים), "אגודת עזרת יתומים" (עזרה בעיקר לתלמידים יתומים).¹⁵

"התחיה" נוסדה בשנת תרע"ו, בעקבות פילוג בתנועת "מכבי"; הפילוג אירע על רקע משברי הנהגה ומחלוקות בדבר דרכה של התנועה. מתנועת "מכבי" פרשו גברים בעלי מעמד והשפעה, וגם חברות פעילות בתנועה.¹⁶ קבוצת הפורשים הקימה אגודת נשים בלתי תלויה, שחרתה על דגלה את העיקרון של חינוך לתרבות הגוף בקרב הנשים בעיר, וכן את הטיפוח של הרגש הלאומי ואת הפצת השפה והספרות העברית. ביסוד ההקמה עמדה השאיפה למסד אגודה שתהווה תחליף הולם לאגודת "בנות מכבי".

באופן רשמי היתה "התחיה" אגודת נשים, אך גם גברים פעלו בין שורותיה והיא נוהלה על ידי אברהם רקנטי (Recanati), יצחק מולכו (Molho), יצחק אמארייו (Amario) ויצחק כהן. אלה דאגו לנתב את פעילות האגודה לשטחים מדיניים-ציוניים, והם שעמדו בבסיס היוזמה למסד את העיתון "פרו ישראל": מאסף שבועי ציוני, שהתפרסם בעיקר בשפה הצרפתית, ובשבלים מאוחרים יותר כלל גם מאמרים אחדים בשפת הלאדינו.¹⁷ עם הקמת "התחיה" הוקמו בה מחלקות גיל שונות, כדי לאפשר לבנות מקשת רחבה של גילים לקחת חלק בפעילות התנועה. נוסדה קבוצה שטיפחה את המודעות הספורטיבית וקבוצה שרכשה השכלה בשפה העברית; נוסדו שיעורים בחקר המקרא ובתולדות ארץ ישראל והוקם חוג לזימרה.

מעבר לכל האתגרים האידאולוגיים הציוניים, עמדה "התחיה" בפרץ כנגד הידרדרות מוסרית שפקדה את בנות סלונקי. דודון רקנטי (Dudoun Recanati) ותמר מסא (Masa) מפעילות "התחיה" כותבות במאמרן על אודות התנועה את הדברים הקשים האלה:

רק חודשיים אחרי הקמתה נקראה "התחיה" והטילה על עצמה לפעול נמרצות בקשר לבעיות מוסריות קשות שנפלו לפתע על הקהילה. הציבור, שהיה מורגל בשמירה קפדנית, בלתי פשרנית, על העקרונות המקודשים של טהרת המשפחה, זועזע לפתע מהתרחשויות בלתי מוסריות שאירעו בחוגים מסוימים. עם כניסת צבא מעצמות לשלונקי, נתמלאה העיר וסביבותיה באלפי קצינים צרפתיים, אנגלים וסרבים... שלא נרתעו מלפתות צעירות ממשפחות טובות שפתחו לפנייהם את דלתותיהן ואירחו אותם בבתיהם... בקיצור מסגרות המשפחה התרופפו והנגע היה עלול להתפשט ולמוטט את היסוד הבריא של הציבור היהודי.¹⁸

15 המידע המובא כאן נשען על כ"י רוסו המצוי ב"ארכיון ספרות הלאדינו", המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בראילן (תיק שאלוניקי, אגודות). אינג' רוסו, יליד העיר, משמש מזה שנים רבות כיו"ר "המכון לחקר יהדות שאלוניקי". הרשימה הזאת כוללת מידע שדלה מזכרונותיו.

16 מבין אלה נציין את דודון חסון (Dudoun Hasson), רבקה רקנטי (Recanati), רחל צ'יון, מתילדה שיבי (Shibi), אלגרה מולכו (Molho), תמר צ'יון, דודון מנשה, דודון עוזיאל, וזן אלה שהתמסרו לפיתוחה של "התחיה" – ראו רקנטי ומסא, עמ' 416.

17 גאון, עמ' 76.

18 רקנטי ומסא, עמ' 417.

לעקירת הנגע הזעיקה "התחיה" את הרבנות בעיר, עירבה את ועד הקהילה והפעילה את החוגים העממיים ואת העיתונות. פעילות "התחיה" נשאה אפוא אופי חינוכי מובהק, וכדי להגשים את הרעיונות הציוניים החינוכיים הצטרפו לשורותיה נשים בעלות זיקה לעשייה החינוכית בעיר. מבין אלה נציין את תמר סטרומסה (Stroumza), ראשל ביאנה (Vaena), אליגרי קובו (Covo), שרה אסיאו (Asseo), אידה אנג'ל (Angel), ריינה עזרתי (Ezratti), אִרֹו קאראסו (Carasso) ואחרות.¹⁹

בעקבות שריפה שפקדה את סלוניקי בשנת תרע"ז (1917) חלה הפסקה מסוימת בפעילות האגודה, אך במהלך השנים תרע"ח-תר"ף חודשה הפעילות הציבורית.

"התחיה" – ציונות ופמיניזם יהודי-ספרדי

"התחיה" היתה לאחת האגודות היחידות שיסדה פרסומים ספרותיים והנציחה את פעילותה בכתב, ופרסומים אלה היוו רזו מצוין לעידוד הרעיון הציוני ולהפצת מגמות התחיה הלאומית. אך "התחיה" פירסמה גם חוברות על מקומה של האשה היהודייה ותפקידה במירקם החברתי החדש. בשנת תרע"ו הופיע הספרון "פור לה פוריזה די לה פיאמילייה ג'ודיאה" (למען טהרת המשפחה היהודית), מאת אברהם שמואל רקנט. בשנת תרע"ז ראה אור הספרון "לה מודיר ג'ודיאה אין לה פיאמילייה אי אין איל מוב'ימינטו די רינאסינייה נאסייונאלה" (האשה היהודית במשפחה ובתנועת התחיה הלאומית). בשנת תר"ף התפרסם גיליון מספר 3 של כתב העת, הוא הגיליון שבו מתמקד דיונו, ובשנת תרפ"ה התפרסם המחזה "שולמית", עיבוד למחזה של המחזאי היידי הנודע אברהם גולדפאדן.²⁰ התארגנותן של נשים יהודיות לפרסום דברי הגות היתה חידוש גמור בנוף היהודי של סלוניקי, אף שמלאכת הדפוס בעיר, הן בעברית והן בלאדינו, ידעה היסטוריה ענפה ועשירה.²¹

בגיליון מס' 3 של "התחיה", משנת תר"ף, נידונים כמה וכמה נושאים מרכזיים. החוברת פותחת בסידרה של מאמרים אינפורמטיביים על אודות מצבם של היהודים בקהילות יהודיות בעולם. והנה תוכן העניינים של החוברת שאנו דנים בה, כפי שהוא נערך לצורך המאמר הזה:

א. "לה סאנגרי ג'ודיאה קורי אה ג'ורוס אין פולונייה אי אוקרניאה" (סילון של דם יהודי זורם בפולין ובאוקראינה; עמ' 3).

19 שם, עמ' 422.

20 שם, שם. אברהם גולדפאדן נולד ב־1840 באוקראינה ונפטר בניו יורק בשנת 1908. הוא ייסד תיאטרון יידי, וכתב שירים ומחזות.

21 בתקופה זו החלה העשייה הספרותית של נשים בשדה הלאדינו לפרוח גם בארצות הברית. בין הפעילות המרכזיות היו פאני אנג'ל ורבקה נחום אמאטו, ואלה דאגו לפרסם מאמרים בעלי גוון פמיניסטי. פעילותן של הכותבות היהודיות הספרדיות באמריקה בישרה את ראשיתו של העידן הפמיניסטי בספרות הלאדינו, שהדים עמומים שלו נשמעו גם בסלוניקי היהודית – ראו בן־אור, בפרט עמ' 781-782.

ב. "לוס גידייוס מואירין די אמברי קומו מושקאס אין פולונייה" (כמו זבובים מתים מרעב היהודים בפולין; עמ' 6).

ג. "טיריבלי סיטואסיון אין ליטואניאה" (מצב נורא בליטא; עמ' 7).

ד. "מוס דיבימוס סאלב'אר מוותרוס מיזמוס" (אנו חייבים להציל עצמנו; עמ' 9).

ה. "די לה אירמוזורה די לאס טראדיסיונים ג'ודיאס" (יפי המנהגים היהודיים, מאת "רחל"; עמ' 11).

ו. "לה מוזיר ג'ודיאה אי איל פימיניזמו" (האשה היהודייה והפמיניזם; עמ' 17).

ז. "לה מוזיר אין אינגליטיירה" (האשה באנגליה; עמ' 18).

ח. "אין פ'ראנסייה" (בצרפת; עמ' 22).

ט. "אין לוס פאאזיס סקאנדינאביוס" (בארצות הסקנדינביות; עמ' 23).

י. "לה מוזיר איטאליאנה" (האשה האיטלקייה; עמ' 24).

יא. "אין אלמאנייה, אאוסטריאה אי סביגיירה" (בגרמניה, אוסטריה ושוויץ; עמ' 26).

יב. "טריסטי קונדיסיון דילה מוזיר רוסה" (מצב עגום לאשה ברוסיה; עמ' 26).

יג. "לאס ציוניסטאס אמיריקאנאס >לה הדסה"< (הציוניות באמריקה – "הדסה"; עמ' 30).

יד. "לה מוזיר אורייאנטאלה" (האשה המזרחית; עמ' 31).

טו. "לה מוזיר אין איל ג'ודאזימו" (האשה ביהדות; עמ' 33).

טז. "אונה ג'ורנאליסטה ג'ודיאה ז'וליאנה בלוך" (העיתונאית היהודייה ז'וליאנה בלוך; עמ' 36).

24.

יז. "איל עבריאן אין מואיסטראס איסקולאס" (העברית בבתי הספר שלנו, מאת "עבריה"; עמ' 39).

39.

יח. "אין טו בשבט – אין איל פאאז די לה אינקזיסיון" (ט"ו בשבט בארץ האינקזיוזיציה, מאת "מגן דוד"; עמ' 43).

43.

המאמרים נחלקים לשלושה נושאים מרכזיים: פמיניזם ומעמד האשה (כשני שלישים מעמודי החוברת); מצב היהודים בקהילות מזרח אירופה (כשישית מעמודי החוברת); מועדי ישראל ותחיית השפה העברית (כשישית מעמודי החוברת). ההקדשה של חלק מרכזי בגיליון למעמד האשה ולמושגי היסוד של התנועה הפמיניסטית מראה בבירור כי מעבר להיותו כתב עת ציוני במובן הצר של המילה, שאף "התחיה" להיות כתב עת שבו תוכלנה כותבות להעלות על הכתב נושאים שמתחומי העניין שלהן, לראשונה בתולדות הספרות בלאדינו.

מבעד למידע על מעמד האשה בארצות אירופה השונות מבצבצת הקריאה לשחרורן של הנשים ולחיזוק מעמדן בחברה היהודית. גם שני הנושאים האחרים המובאים בגיליון אינם מובאים במנותק מן הנושא המרכזי, וגם מבין שורותיהם עולה שאלת מעמדה של

22 שם העט של כותב המאמרים א-ד' הוא "אשר"; וראו להלן.

23 שם העט של כותבת המאמרים ו-ט"ו הוא "רבקה".

24 מאמר זה חתום על ידי מ"י קובי, מחנך וסופר ידוע מסלוניקי.

האשה. לדוגמה, במאמר על דמותה של העיתונאית היהודייה הצרפתייה ז'וליאנה בלוך (Juliane Bloch), מוצגת בלוך כדוגמה וכמופת לדמות האשה היהודייה, החותרת ללא לאות להביא מרעיונותיה לידיעת הציבור, ואלה זוכים להתעניינות מרובה ולתגובות מעוררות עניין. מן המאמר על אודות בלוך עולה כי היא נהגה לפרסם מאמרים בעיתון שערך אביה, שמעון בלוך. בלוך היתה מורה בהכשרתה המקצועית, והתמסרה בעיקר לחינוך הבנות היהודיות; כבר בשנת 1859 החלה לפרסם מאמרים שבשח האמונה הדתית ובשבח אהבת ארץ האבות ארץ ישראל. בכל מאמריה העלתה על נס את דמותה של האשה היהודייה למן תקופת המקרא ועד ימיה שלה. לצד הפגנת האהבה שלה לרוח היהדות המסורתית ידעה ז'וליאנה בלוך לחבור לאנשים הנכונים בטרקליני האירועים, באולמי הקונצרטים ובגלריות לאמנות. היא היתה בקיאה במוסיקה, בציור ובאמנות, הצטיינה בכושר רטורי מעולה, אבל מעל הכל הקדישה חיים שלמים לחינוך בנות יהודיות, ונהגה להורות שיעורים פרטיים בביתה שבשכונת פאסי (Passy) שבפאתי פאריס. ניתן לומר שז'וליאנה בלוך נולדה להיות מורה.²⁵

המאמרים האינפורמטיביים של הגיליון אינם נושאים רק אופי חדשותי, והנעימה המרכזית של המאמרים היא נעימת תוכחה. ארבעת המאמרים הפותחים את החוברת עוסקים במצבם העגום של יהודי מזרח אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה, וכדי לעורר את הזדהות הקוראים מטעים הכותב כי אל ליהודי העיר לחיות באשליה שהאירועים הללו הם רק מנת חלקם של יהודי מזרח אירופה. הוא מסיים את דבריו בקריאה נרגשת להמרצת המעשה הציוני – והנה תרגום חופשי של הדברים:

כל זה יכול להתרחש גם בקרב יהודי המזרח. אין לנו כל מוצא אחר. עלינו לקחת בידינו ומאוד ברצינות את גורלנו, מבלי לחכות הרבה מאחרים. יש לנו זכויות אנושיות ולאומיות. עלינו להציג רוח יהודית מהפכנית בקרב התנועה הציונית, כדי לכבוש את זכויותינו הלאומיות בארץ ישראל ואת זכויותינו האזרחיות-הלאומיות בגלות.²⁶

חטיבת המאמרים המרכזית, שעניינה מעמד האשה בעולם היהודי והרעיון הפמיניסטי, משובצת בין המאמרים על יהודי מזרח אירופה לבין מאמר הקורא לחידוש ולהידוק המסורות היהודיות. סדר זה של המאמרים נבע כמדומה מן הרצון להצניע את הרעיון הפמיניסטי לעמודים הפנימיים של החוברת, כדי שלא לעורר התנגדות כבר בפתח הגיליון. מלבד זאת, סדר המאמרים נועד כנראה להציג את האשה היהודייה בסלוניקי כשותפה

25 התחיה, עמ' 38.

26 "איסטו סי פואידי אפליקאר אלוס ג'ידייוס די אורינטי טאמביין... סיגון מוזוטרוס נון איי קי און סולו רימדייו. טומאר מויי סיריאמינטי מואיסטרו פרופייו דיסטינו אין מואיסטרוס מאנוס, סין איספיראר מוגיו די לוס אוטרוס... טינימוס דיריטוס אומאנוס אי נאסיונאליס... איס מיניסטיר אינטרודואיזר און איספירטו ריבולוסיונארייו ג'ידייו אין לה אורגאניזאסיון ציוניסטה פור לה קונקואיסטה די מואיסטרוס דיריטוס נאסיונאליס אין פאליסטינה אי מואיסטרוס דיריטוס סיביקוס אי נאסיונאליס אין איל גלות" (מתוך "מוס דיבימוס סאלבאר מוזוטרוס מימוס", כלומר "אנו חייבים להציל את עצמנו", עמ' 10).

לדאגה לשלומם של היהודים ברחבי העולם. דמות זו היתה מקנה לאשה היהודייה מעמד זהה לזה של הגבר היהודי (בעיקר המנהיג היהודי), שמתפקידו היה לגלות התעניינות במתרחש בעולם היהודי. גם הפתיחה של החוברת במאמר מאת "אשר" – לכאורה גבר – נועדה כנראה להפגין שעניינן של נשים במצבם של יהודי העולם הזה להתעניינותם של הגברים ולא נופל מהם. המסר היה שאגודת "התחיה" אינה רק אגודה לענייני נשים, כי אם אגודה ציונית. כך מסמל כתב העת "התחיה" תפנית חשובה בתפיסת האישה הסלוניקאית את עצמה.

התפנית באה לידי ביטוי באופי החדשני של המאמר "לה מוזיר ג'ודיאה אי איל פ'ימיניזמו" (האשה היהודייה והפמיניזם). המאמר מפתיע בתכנון ובסגנונו, ודומה שאין שני לו בספרות הלאדינו מסלוניקי בתקופה ההיא. הכותבת עלומת-השם הציגה מאמר היסטורי-פרוגרמטי. מחד היא סקרה את מצבן של הנשים בעולם היהודי, ומאידך היא הטיפה להשרשת הרעיונות הפמיניסטיים בקרב נשות סלוניקי – רעיון חדש לחלוטין בעת ההיא.

על פי המאמר, התנועה הפמיניסטית שואבת את כוחה מן המצב האומלל שבה היתה שרויה האשה בעולם שלפני מלחמת העולם הראשונה ושאחריה. בטרם פרצה המלחמה היה מצבה של האשה באירופה ובחלקים מסוימים של אמריקה אומלל מאוד – היא היתה מוגבלת בכל צעד ושעל, אסירה רוחנית ומורחקת מכל דעה או פרויקט. בשל כך החלה צומחת על אדמת אירופה התנועה הפמיניסטית. תנועה זו משתדלת לשבח את האשה מנקודת המבט האינטלקטואלית, להדגיש את עצמיותה, את יכולותיה כאדם חושב ועצמאי ואת הכישורים שיש ביכולתה למצות כדי לסייע לחברה שבתוכה היא חיה. על האשה להיות שוות זכויות לגבר, עליה לזכות בזכויות פוליטיות ובמילה אחת – עליה להיות עצמאית וחופשית.

כדי לחזק את עמדותיה באשר לסגולות התנועה הפמיניסטית, מתארת הכותבת את ההצלחות שגרפה התנועה בארצות כגון אנגליה, צרפת וסקנדינביה. באנגליה, למשל, "איל פ'ימיניזמו טופו און קאמפו די אקסיין מויי ב'אסטו אי פרוגריסו ראפידאמיניטי" (הפמיניזם מצא כר נרחב לפעולה והתפתח במהירות).²⁷ לראיה מביאה הכותבת את צמיחתן המהירה של אגודות ותנועות נשים ברחבי אנגליה, כגון תנועת הסופרז'יסטיות – תנועה שזכתה לתגובות נועזות מצד הציבור אבל נתייחדה בכוחה לפלס דרך חדשה. בנות הדור הצעיר צריכות להתחנך בהתאם לדגמים המקובלים באנגליה: להתרחק אט אט מבית הוריהן, לפתח ישות עצמאית, להתחשל ולהיות בעלות "דם קר", כדי שתוכלנה בעתיד לעמוד מול ים האתגרים המחכים להן.

לדברי הכותבת, קצב ההתפשטות של התנועה הפמיניסטית בצרפת הרבה יותר מתון מזה שבאנגליה, אך אין פירוש הדבר שהתנועה בצרפת נחלה כישלון – המצב הוא

שדעת הקהל בצרפת אינה פתוחה כמו באנגליה, ולכן האם הצרפתייה מקדישה עדיין שעות מרובות לטיפול בילדיה. לעומת זאת, בשבדיה ובנורבגיה הגיעו הנשים למשרות מכובדות, ובדנמרק הן קיבלו אפילו זכות בחירה. האשה האיטלקייה מוגבלת לעשייה בחוג המשפחה, ואינה חפצה להשיג לעצמה גלימה של עורך דין או קתדרה של פרופסור באוניברסיטה. המחברת מגנה בתקיפות את התנהגותן של הנשים באיטליה, ואומרת שברגע שהאשה האיטלקייה מפנה עורף לפמיניזם, היא פוגעת בעצם באחיותיה. המצב העגום ביותר של הנשים בסקירה הוא מצבן של הנשים ברוסיה. שם נחשבת האשה לבעל חיים, והיא מצויה בתחתית הסולם החברתי. ברגע שהשכנים של המשפחה מתלוננים על רעש, בעלה מכה אותה; אין חוק שיגן על האשה הרוסייה ואין כל דרך להישמר מפני האלימות הגואה. על התפשטות הרעיון הפמיניסטי כלל אין מה לדבר ברוסיה, שכן בנות צעירות בנות שבע או שמונה "נמכרות" על ידי אמותיהן לעבודה במשק בית, וזאת כדי להגן על הבנות הצעירות מפני פורעים או שיכורים אכזריים.

תיאור מצב האשה בארצות אירופה נועד לסקור את קצב ההתפשטות של התנועה הפמיניסטית ולבחון את סיכוייה להיקלט בארצות השונות. מטרה נוספת היתה הנחת יסודות לדיון במעמד האשה בקהילות המזרח ("לה מוזיר אוריאינטאלה").²⁸ לדעת "רבקה", האופי של האשה המזרחית סגור והוא נוטה לשיגרה; כל חדשנות מפחידה אותה ולרוב הנשים מתרחקות מהשתתפות בתנועות רעיוניות-חברתיות. לדבריה "עלינו לעבור דרך ארוכה עד שהמהפכה תגיע גם אלינו. איננו יודעות כמה דורות יחלפו עד שנגיע למעמד האירופאיות".²⁹

בחלק האחרון של מאמרה המקיף מגיעה הכותבת לתכלית הדיון שלה – בחינת מעמדה של האשה ביהדות. המחברת משבחת את עמדותיה של היהדות, אשר לדבריה מקפלת בתוכה את עקרונות הפמיניזם, שמעורר ויכוח ער ברחבי אירופה. רבקה אומרת בין היתר את הדברים הבאים:

היהדות, בניגוד לדתות האחרות, מעניקה חשיבות מיוחדת לאשה. הגבר מחויב לברך את אשתו כיוון שהיא משרה ברכה בבית... הגבר צריך להיזהר מלצער את אשתו, כיון שהיא נוטה לבכות במהירות ומכאן כל שורש הרע, אשה טובה היא כמציאת אוצר יקר מציאות.³⁰

28 בחלק זה של המאמר השתמעויות אפשריות גם על אודות מצבה של האשה היהודייה בסלונקי.

29 "טינימוס בואין קאמינו אה אויר פארה אריבאר אה קי איבולוסיין בין איזידרה סי אגה אין מוזוטרוס. אי פארה איסטו נו סאבימוס קואנטאס ג'ינראסייוניס אי ג'ינראסייוניס כאן פאסאר פיין קי באמוס אריבאר אל גיבילו די נואיסטראס איברופיאס" (עמ' 33).

30 "איל ג'ודאאימו קונטראריימינטי אלס אוטראס ריליזיוניס, אטה אונה אימפורטאנסה פארטיקולארה אלה מוזיר... קאלי קי איל אומברי סיאה סימפרי פריאוקופאדו די אונוראר סו מוזיר. פורקי איס פור לה מוזיר קי איסטטה לה בינדיסיין אין לה קאזה... איל מארידו סי גואדרי די אויר מיריקיאר סו מוזיר סינדו איסטטה אולטימה ליורא[נ]דו פ'אג'ילמינטי לי אוי פריסטו מאל... אונה מוזיר בואינה איס קומו אונה טופאדה בינטרווזה" (עמ' 33).

כדי לחזק את דבריה שילבה הכותבת סיפורי מעשיות על אודות כיבוד האשה ביהדות, ובין היתר הביאה את הסיפור הבא:

יום אחד איבדה אמו של רבי טרפון את נעלי הבית שלה בחצר הבית. רבי טרפון הניח את ידיו מתחת לרגליה, כדי שהיא תוכל להיכנס לביתה. כשרצתה לנזות, רבי טרפון היה מתכופף, כדי שהיא תוכל לעלות למיטה.³¹

באופן דומה הביאה הכותבת גם סיפורים על אודות שלמה המלך, ועל דמויותיהן המקראיות של דבורה, רחל, רות, חנה ואסתר. לדבריה, כל הדמויות האלה מאירות את היהדות באור יפה; חשיבותן רבה במיוחד לאור מעמדה הנחות מאוד של האשה בארצות הנצרות, שבהן הוא מעורר רחמים.

סיכום

נשות "התחיה" לא ניסו לחולל מהפך נגד התפיסה היהודית, אלא בתוכה. הן גייסו את תנועת הפמיניזם העולמית, גילו בקיאות בתולדותיה ובמחולליה, כדי לומר את הדבר הפשוט מכל: עלינו, הנשים היהודיות, להאמין בתפקיד שהוענק לנו מכוח התפיסה היהודית – תפקיד הגורס מעמד מכובד ואיתן של האשה בעולם היהודי.

בראשית שנות העשרים החלה נחשפת סלוגיקי לרוחות ההשכלה והקידמה, ובפרט לצידן המכוער. מקרים של נישואי תערובת התרבו והמגע עם העולם היווני-הנוצרי עורר גל של מעשי פריצות; אווירת בתי הקפה והמסבאות והמגע עם מלחים וספנים אנגליים וצרפתיים הביאו לחשיפתה הפתאומית של האשה היהודייה לדגמי התנהגות חדשים. המימסד הרבני נתן את דעתו לתופעה זו וגם מערכות החינוך השתדלו להשפיע. נשות "התחיה" בחרו בדרך המקורית ביותר – ניסיון לדבר בשבח המודרניזם והפמיניזם, וזאת ברוח היהדות, כפי שנתפסה בעיניהן. דומה אפוא כי לא הרעיון הפמיניסטי עמד בראש מעייניהן של נשות "התחיה", אלא הניסיון להשיב לאשה היהודייה בסלוגיקי את מעמדה ואת כבודה.

נשות "התחיה" לא גרסו כי מקומה של האשה המזרחית בין כותלי ביתה. המסר של הגיליון השלישי של "התחיה" הוא שעל האשה היהודייה בסלוגיקי לשוב לכור מחצבתה, וליטול חלק במאמצים לקידום המעשה הלאומי. נשות "התחיה" עמלו להשיג מטרה לאומית וחינוכית כאחת, מתוך האמונה כי בכך יביאו להצלת האשה היהודייה מפני הידרדרות מוסרית ורוחנית,³² ועל כך ראוי לשוב לדבריהן של דודון רקנטי ותמר מסא על אודות תפקידה של "התחיה" כתנועת נשים יהודית במלוא מובן המילה ולא דווקא

31 "לה מאדרי די רבי טרפון אביינדו און דיאה פיידרידו סו פאנטופלאס אל קורטיוזו, איל מיטיוו סוס מאנוס דיבאשו לוס פייס די סו מאדרי פורקי פודיירה אינטראר אין קאזה סין אינקאניארסי. קואנדו איסטה אולטימה קייריאה ריפוזארסי, רבי טרפון סי אבוקאביה פארה קי סי סוביירה אין ריביה אי לה ייבאביה אלה קאמה" (עמ' 34). ראו קידושין לא ע"ב.

כתנועת נשים ציונית, במובן הצר של המילה. "התחיה" ניסתה לשלב בין הרעיון הציוני, על מכלול משמעויותיו לבין השליחות החברתית דהיינו טיפות מעמדה של האישה, תוך חינוכה ברוח ערכי היהדות. "הפעילות רבת האנפין נמשכה כל הזמן ביעילות מקסימלית להעלאת רמתן של החברות ולהגברת הכרתן הלאומית... האש הקדושה שהוצתה בלבות הבנות, הצעידה אותן בחיים בדרך הנכונה, ורבות מהן זכו לעלות לארץ עם זרם העליה הגדולה שהגיעה לארץ בשנים תרצ"א-תרצ"ו".³²

32 רקנטי ומסא, עמ' 422.

קיצורים ביבליוגרפיים

ת' אלכסנדר-פריזר, מעשה אהוב וחצי – הסיפור העממי של יהודי ספרד, ירושלים ובארשבע תשנ"ט. A. Ben-Ur, "Ladino (Judeo-Spanish) Press", <i>Jewish Women in America: An Historical Encyclopedia</i>, New York & London 1997, pp. 781–784. א' בנבסה, היהדות העות'מאנית בין התמערבות לציונות 1908–1920, ירושלים תשנ"ו. י' בצלאל, "אקדמות לציונות בנוסח יהודי ספרד והמזרח", פעמים 73 (תשנ"ח), עמ' 5–35. מיד גאון, העתונות בלאדינו – ביבליוגרפיה, ירושלים תשכ"ה. התחיה – ריקוליו ליטירארייו ג'ידייו אידיטאדו פור לה סוג'יטה די דאמאס "התחיה", גיליון מס' 3, סלוניקי, שבט תר"ף. ח"ר חביב, "חינוך לאומי-מסורתי לבנותינו", סלוניקי עיר ואם בישראל, ללא ציון שם עורך, ירושלים ותלאביב תשכ"ז, עמ' 81. י' עוזיאל, "מוסדות החינוך בקהילת סלוניקי", סלוניקי עיר ואם בישראל, עמ' 74–80. ז' קון, לאס איסקולאס קומונאלאס די סאלוניקו: לוקי אילייאס סון לוקי דיבריאן סיר, סלוניקי 1927. א' רודריג, חינוך חברה והיסטוריה – "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון, ירושלים תשנ"א. אי"ח רוסו, האגודות היהודיות בסלוניקי – טבלה מסכמת. כ"י, "תיק שאלוניקי, אגודות", ארכיון ספרות לאדינו, אוניברסיטת בראילן. ש' רפאל, האביר והרעיה השבייה – מחקר ברומנסה של דוברי הלאדינו, רמת-גן תשנ"ח. —, "על בתי הספר הקהילתיים והחינוך היהודי בסלוניקי בתחילת המאה", לא נשכח 7 (1992), עמ' 13–15. ד' רקנטי ות' מסא, "התחיה" אגודת נשים להתעמלות ולתרבות עברית", וזרון סלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, בעריכת דוד רקנטי, תלאביב תשלב, עמ' 416–422.	אלכסנדר-פריזר בן-אור בנבסה בצלאל גאון התחיה חביב עוזיאל קון רודריג רוסו רפאל רפאל, בתי ספר רקנטי ומסא